

УДК 342.9

Кузьменко Оксана Володимирівна –

*доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України
завідувач кафедри публічного та міжнародного права
Юридичного інституту
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,
Київ, Україна
ORCID 0000-0002-0830-766X*

Oksana V. Kuzmenko –

*doctor of juridical sciences, professor,
Honored Ambassador of Science and Technology of Ukraine,
Head of the department of public and international law, the Institute of Law,
Kyiv National Economics University named after Vadym Hetman
(54/1, Prospect Peremogy, Kyiv, Ukraine)
ORCID 0000-0002-0830-766X*

Чорна Вікторія Григорівна –

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного та міжнародного права
Юридичного інституту Київський національний
економічний університет імені Вадима Гетьмана,
Київ, Україна
ORCID:0000-0002-6072-0283*

Viktoriia H. Chorna –

*doctor of juridical sciences, professor,
professor of the department of public and international law,
the Institute of Law,
Kyiv National Economics University named after Vadym Hetman
(54/1, Prospect Peremogy, Kyiv, Ukraine)
ORCID:0000-0002-6072-0283*

Островський Сергій Олександрович –

*кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри тактики та тактико-спеціальної підготовки
Факультету службово-бойової діяльності
Київського інституту Національної гвардії України
ORCID:0000-0001-9520-4732*

Serhii O. Ostrovskyi –

*candidate of juridical sciences, associate professor,
assistant professor of the department of tactics and tactical and special training of
the Faculty of Service Military Activities,
Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine
(19 Zhytomyrskye shosse, Kyiv, Ukraine)*

Проблеми фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища з місцевих бюджетів

В даній статті акцентовано увагу на проблемах фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища з місцевих бюджетів. Зосереджено увагу на ролі місцевих органів публічного адміністрування в питаннях фінансового забезпечення охорони навколишнього природного середовища.

Всі заходи щодо охорони навколишнього природного середовища засновуються на фінансовому забезпеченні місцевих рад, яке є проблематичною ланкою місцевого самоврядування. Бюджетний кодекс України та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» вказують, що основними надходженнями до місцевих бюджетів є податки, трансферти та доходи з власних джерел. При цьому зазвичай ряд факторів впливає на наповненість місцевих бюджетів. Наприклад, не всі регіони мають розвинуті ринки, значні трудові чи природні ресурси. Але під час війни на наповненість місцевих бюджетів впливає ряд інших негативних факторів. На сьогодні в деяких громадах прифронтових областей фінансова ситуація складна. Це пояснюється тим, що деякі громади окуповані, а є ті, які були на лінії фронту та зазнали значних руйнувань, тому потребують додаткових фінансових витрат на відновлення. Відповідно, це впливає на економіку громади, а економіка є базою для сплати податків. Якщо підприємства не працюють, будуть знижуватися і надходження до бюджетів. Крім того, на це впливає низька платоспроможність жителів громад. Отже, значно збільшується різниця між фінансовим забезпеченням громад, розташованих близько до зони бойових дій або в тимчасовій окупації, і умовно безпечних громад. Підприємства з таких територій передислоковуються на безпечні, перевозачи потужності, працівників, що призводить до суттєвого недоотримання коштів у місцевий бюджет. Вирішенням цього питання може бути залучення додаткових джерел фінансування.

У 2023 році запроваджено новий механізм - додаткову дотацію на виконання повноважень органів місцевого самоврядування на деокупованих, тимчасово окупованих та інших територіях України, що зазнали негативного впливу.

Ключові слова: *місцевий бюджет, місцеві податки, місцеве самоврядування, територіальна громада, природне середовище, тварини, ссавці, птахи, забруднене повітря, знищені ліси, забруднені ґрунти, деокуповані території, природні ресурси, довкілля.*

O.V. Kuzmenko, V.H. Chorna, S.O. Ostrovsky Problems of Financial Provision of Environmental Protection from Local Budgets

This article focuses on the problems of financial provision of environmental protection from local budgets. Attention is focused on the role of local bodies of public administration in matters of financial support for environmental protection.

All measures to protect the natural environment are based on the financial support of local councils, which is a problematic link of local self-government. The Budget Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine" indicate that the main revenues for local budgets are taxes, transfers and income from own sources. At the same time, a number of factors usually affect the fullness of local budgets. For example, not all regions have developed markets, significant labor or natural resources. But during the war, the fullness of local budgets is affected by a number of other negative factors. Today, the financial situation in some communities of the front-line regions is difficult. This is explained by the fact that some communities are occupied, and there are those that were on the front line and suffered significant destruction, so they need additional financial costs for reconstruction. Accordingly, it affects the economy of the community, and the economy is the basis for paying taxes. If the enterprises do not work, revenues to the budgets will also decrease. In addition, it is affected by the low solvency of the residents of the communities. Consequently, the difference between the financial support of communities located close to the war zone or under temporary occupation and conditionally safe communities is increasing significantly. Enterprises from such territories are relocated to safe places, transporting workers, which leads to a significant underpayment of funds to the local budget. The solution to this issue may be the involvement of additional sources of funding.

In 2023, a new mechanism was introduced - an additional subsidy for the implementation of the powers of local self-government bodies in the de-occupied, temporarily occupied and other territories of Ukraine that were negatively affected.

Keywords: local budget, local taxes, local self-government, territorial community, natural environment, animals, mammals, birds, polluted air, destroyed forests, polluted soils, de-occupied territories, natural resources, environment.

Постановка проблеми. Місцеві громади в умовах війни взяли на себе основний тягар щодо вирішення проблем на підлеглих територіях, а саме: забезпечення населення продовольчими товарами, реєстрація внутрішньо переміщених осіб, забезпечення належних та безпечних умов праці на робочих місцях, організація освітнього процесу, відбудова територій, охорона навколишнього природного середовища. Ще одним завданням, яке постало перед місцевим самоврядуванням - це ліквідація наслідків бойових дій, оскільки було пошкоджено об'єкти різного виду, в тому числі природні. Так, 24 лютого 2022 року під час вторгнення російські війська захопили Чорнобильську атомну електростанцію та інші атомні об'єкти в Чорнобильській зоні відчуження та пробули там до 31 березня. Наразі у зоні відчуження триває інвентаризація та оцінка розміру завданих російською окупацією збитків. За попередніми підрахунками шкода від дій російських військ на цій території становить майже 2,5 млрд. гривень [1]. Продовжує працювати в окупації Запорізька АЕС, яка несе пряму загрозу людству, що вимагає негайного регулювання з боку як держави так і місцевого самоврядування. Відновлення знищених природних об'єктів місцеві громади здійснюють за допомогою підприємств, установ, організацій у сфері охорони навколишнього природного середовища, водокористування, атмосферного повітря, поводження з відходами, розвитку мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду, лісових відносин, мисливського господарства та полювання. Відновлення та збереження навколишнього природного середовища фінансуються з місцевих бюджетів. Місцеві бюджети - це фонди фінансових ресурсів, призначені для реалізації завдань і функцій, що покладаються на органи місцевого самоврядування. До місцевих бюджетів, відповідно до п. 34 ч. 1 ст. 2 Бюджетного кодексу України, належать: 1) бюджет АР Крим; 2) обласні і районні бюджети;

3) бюджет місцевого самоврядування. Бюджетами місцевого самоврядування визначаються бюджети територіальних громад сіл, їх об'єднань, селищ, міст, в тому числі районів у містах [2]. Аналіз ст. 24 Бюджетного кодексу України дозволяє вказати, що для здійснення непередбачених видатків, які не мають постійного характеру, у складі місцевого бюджету може бути сформований резервний фонд. Складовою спеціального фонду є бюджет розвитку, який складається з надходжень та видатків, перелік яких закріплено в ст. 71 Бюджетного кодексу України. Бюджет розвитку, відповідно до ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» - це доходи і видатки місцевого бюджету, які утворюються і використовуються для реалізації програм соціально-економічного розвитку, зміцнення матеріально-фінансової бази. Саме тому, на сьогодні, надзвичайно актуальною є проблема наповненості місцевих бюджетів щодо реалізації різних програм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним і практичним аспектам формування та використання коштів місцевих бюджетів щодо охорони навколишнього природного середовища присвячено роботи наступних вчених: В. Андрущенко, С. Буковинського, О. Василик, І. Дмитрієва, В. Зайчикова, О. Кириленко, В. Кравченко, Д. Полозенко, К. Павлюк, В. Родіонова, С. Солянникова, С. Слухай, Л. Тарангул, В. Твердохлебова, В. Федосова, В. Цитович, Л. Ходского, С. Юрій. Окремі питання багатогранної проблеми знайшли своє відображення у працях зарубіжних учених: Р. Аграноффа, Ш. Бланкарта, А. Вагнера, Ж. Ле Шательє, Р. Масгрейва, А. Сміта.

Невирішені раніше проблеми. Саме наповненість місцевих бюджетів щодо реалізації різних програм (у тому рахунку щодо охорони, відновлення навколишнього природного середовища) є актуальною проблемою сьогодення, так як зростання частки

міжбюджетних трансфертів у складі доходів місцевих бюджетів та високий ступінь централізації фінансових ресурсів у державному бюджеті, залежність системи формування та виконання місцевих бюджетів від рішень органів влади потребують запровадження реформ та спричиняють необхідність пошуку способів збільшення дохідної бази місцевих бюджетів, її оптимізації, вдосконалення системи формування міжбюджетних трансфертів.

Виклад основного матеріалу. Війна в Україні негативно вплинула на всі сфери життя та спонукала органи публічної адміністрації перелаштуватися на військові рейки. Не є виключенням і місцеве самоврядування, яке почало тісно співпрацювати з військовим командуванням та військовими адміністраціями. Територіальні громади отримали додаткові функції щодо внутрішньо переміщених осіб. Органи місцевого самоврядування налагодили процес розміщення людей, які покинули свої оселі, але в той же час на ці органи було покладено захист природних ресурсів: лісів, рослин, тварин, рибного світу тощо. Під час воєнних дій окремі населені пункти України опинилися під тимчасовою російською окупацією, що спричинило складнощі щодо виконання їх функцій за таких умов. Держава проявляє непоодинокі дії щодо урегулювання діяльності місцевого самоврядування в умовах воєнного стану. 24 березня 2022 року Верховна Рада ухвалила закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення керованості державою в умовах воєнного стану» (законопроект № 7153). Законодавець спробував в ньому поставити крапку в дискусії довкола повноважень обласних і районних рад в умовах воєнного стану та визначив, що «у період дії воєнного стану та протягом 30 днів після його припинення чи скасування повноваження обласних рад (у разі тимчасової окупації або оточення адміністративного центру області) та районних рад здійснюють відповідні обласні та районні військові адміністрації». Це формулювання ще на етапі обговорення законопроекту викликало чергову гарячу дискусію серед експертів та правників через недосконалість, а, отже, можливість різного тлумачення. Ухвалений закон підписав 25 березня Голова Верховної Ради України, але підпису Президента він так й не дочекався. 12

травня 2022 року Верховна Рада ухвалила закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» (законопроект 7269). 18 травня 2022 року цей закон підписав Президент, і він набрав чинності. В цьому нормативному акті встановлено, що у разі утворення обласної та/або районної військової адміністрації на період дії воєнного стану та протягом 30 днів після його припинення чи скасування, у разі тимчасової окупації або оточення адміністративного центру області або у разі прийняття Верховною Радою України за поданням Президента України відповідного рішення: повноваження такої обласної та/або районної ради здійснюють відповідні обласні та районні військові адміністрації, відповідні районні та обласні ради не здійснюють свої повноваження, тобто районні та обласні ради на територіях, які не є окупованими, продовжують здійснювати свої повноваження в умовах воєнного стану у випадку утворення відповідних районних та обласних військових адміністрацій[3]. Відповідно даним законом розширено компетенцію сільських, селищних, міських голів на час дії воєнного стану та надано їм одноособові повноваження з прийняття рішень охорони навколишнього природного середовища, а саме: боротьби зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями; поводження з небезпечними відходами. А також на час дії воєнного стану також спрощуються процедури прийняття актів органів місцевого самоврядування та сільських, селищних, міських голів.

Треба зазначити, що одним з значних зобов'язань органів місцевого самоврядування є охорона навколишнього середовища в умовах війни. Цьому значну увагу приділяють місцеві громади., так як відповідно до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» органи місцевого самоврядування є суб'єктами оцінки впливу на довкілля при провадженні планованої діяльності, під якою розуміється планована господарська діяльність, що включає будівництво, реконструкцію, технічне переоснащення, розширення, перепрофілювання, ліквідацію (демонтаж) об'єктів, інше втручання в природне середовище[4]. Також об'єднані територіальні

громади є суб'єктами стратегічної екологічної оцінки, яка регламентується Законом України «Про стратегічну екологічну оцінку». Цей Закон регулює відносини у сфері оцінки наслідків для довкілля, у тому числі для здоров'я населення та поширюється на документи планування, які стосуються сільського господарства, лісового господарства, рибного господарства, енергетики, промисловості, транспорту, поводження з відходами, використання водних ресурсів, охорони довкілля, телекомунікацій, туризму, містобудування або землеустрою (схеми) та виконання яких передбачатиме реалізацію видів діяльності (або які містять види діяльності та об'єкти), щодо яких законодавством передбачено здійснення процедури оцінки впливу на довкілля, або які вимагають оцінки, зважаючи на ймовірні наслідки для територій та об'єктів природно-заповідного фонду та екологічної мережі, крім тих, що стосуються створення або розширення територій та об'єктів природно-заповідного фонду[5].

Треба зазначити, що на території багатьох територіальних громад є заповідні території, природні надбаня, що потребують охорони як національного надбання щодо якого вводиться особливий режим охорони, відтворення і використання, а землевласники та землекористувачі відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд України», зобов'язані забезпечувати режим їх охорони і збереження[6].

В той же час постійні бомбардування та обстріли міст і населених пунктів призвели до викиду великої кількості токсичних хімічних речовин у навколишнє середовище. Ці хімікати забруднили ґрунт, джерела води та повітря, спричинивши низку проблем зі здоров'ям місцевого населення, включаючи респіраторні захворювання, подразнення шкіри та різні види раку. Ще однією серйозною екологічною проблемою в Україні під час війни стало знищення лісів і місць проживання диких тварин. Постійні бомбардування та обстріли лісів завдали значної шкоди екосистемі, і багато видів тварин були змушені покинути свої домівки. Через війну під загрозою зникнення опинилося майже 700 видів тварин і понад 800 видів рослин, частина з яких занесена до Червоної книги[7]. Постраждає велика кількість надзвичайно цінних природних ділянок, запроектованих до

заповідання, зокрема це: національний природний парк «Долина курганів», заказники - «Кардашинське болото», «Короводинський», «В'яземський», «Ягорлицький степ», «Забарине», «Вільхові Саги», «Пилипцеві озера». Непоправна шкода буде завдана Європейській природоохоронній мережі, зокрема від російської агресії вже постраждали об'єкти Смарагдової мережі «Кінбурнська коса», «Олешківські піски», «Каховське водосховище», «Нижній Дніпро», «Дніпровсько-Бузький лиман» та Рамсарські водно-болотні угіддя «Дельта Дніпра» та «Ягорлицька затока». Під загрозою знищення знаходяться 16 Рамсарських об'єктів площею майже 600 тисяч гектарів. Вони мають статус водно-болотних угідь міжнародного значення завдяки їхньому унікальному біорізноманіттю. Такі об'єкти — середовища існування водоплавних птахів, які через війну перебувають під загрозою. Війною охоплено близько 3 млн гектарів лісу в Україні. Приблизно 23,3 тисячі гектарів лісів випалено, частину з них втрачено. Бойові дії відбуваються у східних та південних областях України. Для цих регіонів характерна низька лісистість. Тут ліси виконують захисні функції. Знищення та пошкодження їх позначиться на кліматі цих регіонів і може призвести до значних ерозійних процесів. Зокрема, на півдні України наслідками можуть бути вітрова ерозія та опустелювання. Це, звичайно, позначиться на сільському господарстві. Потужна військова техніка на українських полях і застосування величезних обсягів боєприпасів призвели до пошкодження ґрунтів на значних площах. російсько-українська війна характеризується застосуванням всього можливого арсеналу систем сучасного озброєння, військової техніки та боєприпасів. Всі типи воєнно-техногенного навантаження спричиняють потужне забруднення та руйнування ґрунтового покриву. Застосування бойової техніки призводить до високих ступенів забруднення території нафтопродуктами, свинцем та ароматичними вуглеводнями. Під час бойових дій у ґрунтах накопичують свинець, кадмій, оксид вуглецю, нафтопродукти. У ґрунті відбувається первинне накопичення забруднювачів із подальшим перерозподілом як у самому ґрунті, так і переходом у інші середовища — поверхневі та підземні води, рослинність, рух по трофічному ланцюгу ґрунт-

рослина-людина. Тривалі бойові дії на певній території руйнують здатність ландшафтів до самовідновлення, слід очікувати високого рівня забруднення ґрунтів, що потребуватимуть значних коштів для відновлення[8]. Все вищевикладене вплинуло на біорізноманіття регіоні, а також вплинуло на життєдіяльність місцевих громад, які залежать від лісу як джерела їжі, води, як джерела існування, палива та інших ресурсів.

Постановою Кабінету Міністрів України від 01 березня 2022 р. № 175 «Тимчасовий порядок виділення та використання коштів з резервного фонду бюджету в умовах воєнного стану встановлено, що в умовах воєнного стану виділення коштів з резервного фонду бюджету здійснюється за рішенням, у якому визначаються: головний розпорядник бюджетних коштів, якому виділяються кошти з резервного фонду бюджету; напрям використання коштів з резервного фонду бюджету; обсяг коштів, що виділяються з резервного фонду бюджету, ці кошти можна потратити на відновлення природного фонду, знищеного бойовими діями. Також у державному бюджеті на 2023 рік, визначено механізми фінансової підтримки громад, які найбільше постраждали вій військових дій. Фонд ліквідації наслідків збройної агресії складає майже 20 млрд грн, це додаткова дотація на здійснення повноважень органів місцевого самоврядування на деокупованих, тимчасово окупованих та постраждалих територіях [9].

Треба зауважити, що держава намагається впливати на фінансове забезпечення місцевого самоврядування, відповідно у 2023 році запроваджено новий механізм - додаткову дотацію на виконання повноважень органів місцевого самоврядування на деокупованих, тимчасово окупованих та інших територіях України, що зазнали негативного впливу. Передбачена сума трансферту складає 24 мільярди гривень, які будуть розподілені відповідно до встановленого порядку в декілька етапів, зокрема: на першому етапі враховуватиметься кількість внутрішньо переміщених осіб та фактичні надходження податку на доходи фізичних осіб за 2022 рік. На наступному етапі - щокварталу з урахуванням фактичних надходжень до місцевих бюджетів

податок на доходи фізичних осіб за квартал. В той же час проблеми фінансування місцевого самоврядування можливо подолати шляхом залучення міжнародних коштів та грантів. Так, для підтримки українських міст у пошуку партнерів створена нова онлайн-платформа Cities-Cities за підтримки Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. Платформа є безплатним онлайн-інструментом. Він дозволяє органам місцевого самоврядування України та інших регіонів Європи поділитися своїми потребами та пропозиціями, пов'язаними з міською інфраструктурою, а також налагодити прямі зв'язки для співпраці з отримання практичної допомоги [10; 11, с. 117].

Висновки. Навколишнє природне середовище України знищене війною треба відновлювати та оздоровлювати, на превеликий жаль, частина природного фонду має непоправні втрати, але ті, які можливо відновити, повинні бути повернуті українському народу. Неосяжну роль в цьому мають місцеві громади, які повинні комплексно та системно підходити до відновлення природних багатств, мати ціленаправлений, багатоплановий характер, спрямований на вирішення широкого кола питань щодо безпечного існування живої і неживої природи. Напрямок щодо охорони навколишнього природного середовища є довгостроковим і тому може давати відчутні результати лише через десятиріччя. Саме тому необхідно кожною територіальною громадою прийняти маршрутизатор дій – Програму відновлення навколишнього природного середовища, на період після закінчення збройного конфлікту. За участі ОБСЄ, ООН та зацікавленої громадськості має проводитися регулярна оцінка впливу воєнних засобів на навколишнє природне середовище та небезпечні промислові та інфраструктурні об'єкти. Програма ООН із відновлення та розбудови миру в Україні має бути розширена за рахунок включення компоненти «Відновлення довкілля» [12]. В цьому випадку місцеві громади повинні регулярно оцінювати хід роботи і ділитися з громадою проміжними здобутками на шляху до досягнення основних стратегічних цілей щодо зазначеної сфери.

Список використаних джерел:

1. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 2-8 червня 2022 року. URL: <https://mepr.gov.ua/news/39274.html>.
2. Бюджетний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50-51. Ст. 572.
3. Гасяк Я. Районні та обласні ради продовжують здійснювати свої повноваження в умовах воєнного стану. URL: <https://lvivoblrada.gov.ua/news/raionni-ta-oblasni-radi-prodovzhuyut-zdiisnyuvati-svoji-povnovazhennya-v-umovah-voennogo-stanu>.
4. Про оцінку впливу на довкілля. Закону України від 23 травня 2017 року № 2059-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 29. Ст. 315
5. До уваги ОТГ: рекомендації щодо першочергових кроків до екологічного планування на рівні громади. URL: <https://old.loda.gov.ua/news?id=56012>.
6. Про природно-заповідний фонд України. Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 34. С. 502.
7. Янковський О. «Випалена земля». Як війна впливає на екологію півдня України? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-viyna-pivden-ekolohiya-spalena-zemlya/32191731.html>.
8. Медведенко Л. Екологічний тероризм рф в Україні 8 збитки за даними Держекоінспекції. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/03/26/ekologichnyj-teroryzm-rf-v-ukrayini-zbytky-za-danyumy-derzhekoinspektsiyi/>.
9. Дефіцит коштів і перевиконання планів: як впливає війна на економіку громад Харківщини. Суспільне мовлення України: вебсайт. URL: <https://suspilne.media/284175-deficit-kostiv-i-perevikonannya-planiv-ak-vplyvae-vijna-na-ekonomiku-gromad-harkivshchiny> (дата звернення: 21.11.2022).
10. Місцеве самоврядування в умовах війни: підсумки за період від 24 лютого до 30 квітня. UPLAN: веб-сайт. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/mistseve-samovriaduvannya-v-umovakh-viiny-pidsumky-za-period-vid-24-liutoho-do-30-kvitnia>.
11. Коверя Р.М. Діяльність органів місцевого самоврядування під час дії воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 115-118.
12. Програма із відновлення та розбудови миру в Україні. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/>.

References:

1. Daidzhest kliuchovykh naslidkiv rosiiskoi ahresii dlia ukrainskoho dovkillia za 2-8 chervnia 2022 roku. URL: <https://mepr.gov.ua/news/39274.html>.
2. Biudzhetni kodeks Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2010. № 50-51. St. 572.
3. Hasiak Ya. Raionni ta oblasni rady prodovzhuyut zdiisnyuvaty svoi povnovazhennia v umovakh voiennoho stanu. URL: <https://lvivoblrada.gov.ua/news/raionni-ta-oblasni-radi-prodovzhuyut-zdiisnyuvati-svoji-povnovazhennya-v-umovah-voennogo-stanu>.
4. Pro otsinku vplyvu na dovkillia. Zakonu Ukrainy vid 23 travnia 2017 roku № 2059-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2017. № 29. St. 315
5. Do uvahy OTH: rekomendatsii shchodo pershocherhovykh krokiv do ekolohichnoho planuvannia na rivni hromady. URL: <https://old.loda.gov.ua/news?id=56012>.
6. Pro pryrodno-zapovidnyi fond Ukrainy. Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1992. № 34. S. 502.
7. Yankovskyi O. «Vypalena zemlia». Yak viina vplyvaie na ekolohiiu pivdnia Ukrainy? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-viyna-pivden-ekolohiya-spalena-zemlya/32191731.html>.
8. Medvedenko L. Ekolohichni teroryzm rf v Ukraini 8 zbytky za danymy Derzhekoinspektsii. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/03/26/ekologichnyj-teroryzm-rf-v-ukrayini-zbytky-za-danyumy-derzhekoinspektsiyi/>.
9. Defitsyt koshtiv i perevykonannia planiv: yak vplyvaie viina na ekonomiku hromad Kharkivshchyny. Suspilne movlennia Ukrainy: vebсайт. URL: <https://suspilne.media/284175-deficit-kostiv-i-perevikonannya-planiv-ak-vplyvae-vijna-na-ekonomiku-gromad-harkivshchiny>

planiv-ak-vplivae-vijna-na-ekonomiku-gromad-harkivsini/ (data zvernennia: 21.11.2022).

10. Mistseve samovriaduvannia v umovakh viiny: pidsumky za period vid 24 liutoho do 30 kvitnia. UPLAN: veb-sait. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/mistseve-samovriaduvannia-v-umovakh-viiny-pidsumky-za-period-vid-24-liutoho-do-30-kvitnia>.

11. Koveria R.M. Diialnist orhaniv mistsevoho samovriaduvannia pid chas dii voiennoho stanu. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. 2022. № 11. S. 115-118.

12. Prohrama iz vidnovlennia ta rozbudovy myru v Ukraini. URL: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/>.